

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ

Небојша Озимић

Др Велизар Пијаде

– херој логора на Црвеном крсту

Ниш, октобар 2011.

Издавач
Народни музеј Ниш

Publisher
National museum of Nis

За издавача
Славиша Поповић

For Publisher
Slaviša Popović

Главни и одговорни уредник
Славиша Поповић

Editor
Slaviša Popović

Аутор
Небојша Озимић

Author
Nebojša Ozimić

Рецензент
Марина Влаисављевић

Reviewer
Marina Vlasisavljević

Лектура и коректура
Веселинка Станојевић

Proofreader
Veselinka Stanojević

Технички уредник
Жељко Цајић/

Tehcnical editor
Željko Cajić

Превод на енглески
Ивана Филиповић

Translated by
Ivana Filipović

Тираж
1000

Pieces
1000

Штампа

Printed by

У ратним временима која собом увек носе зло и смрт, врло често испловљавају примери племенитог и хуманог људског понашања који најчешће и јесу подстрек другима. Касније се кроз историју управо преко дела таквих личности приповеда прича о родољубљу и хуманости. Било је оних са скромним биографијама или универзитетским дипломама који су врло често чинили велике подвиге, притом ризикујући своје животе. Због чега смо се онда определили за др Велизара Пијаде?

Велики број преживелих логораша, дајући исказе о свему ономе што се догађало у логору на Црвеном крсту, није могао да заобиђе лик др Пијаде наводећи га као једну од оних малобројних особа која је непрестано ризиковала живот у жељи да помогне осталим логорашима. Био је свестан да као Јеврејин и брат Моше Пијаде, посебно као човек који много зна о ономе што се догађало у логору, сасвим извесно одатле жив неће да изађе.

Рођени Београђанин, своју пуну професионалну испуњеност доживео је у Лесковцу на месту среског лекара да би, за време боравка у логору на Црвеном крсту, остао у лепом сећању многим заточеницима који су преживели страхоте Другог светског рата. На основу малобројне грађе, покушали смо да осликамо живот овог, по многима, јунака логора на Црвеном крсту.

У првом делу текста потрудили смо се да истражимо године које је др Пијаде провео у Лесковцу – од доласка 1923. до депортације у логор 1941. Овај период је можда и најбитнији за др Велизара Пијаде и његову породицу ради схватања његове личности: оснивање рентгенолошке службе са др Жаком Конфином, чланство у Соколском друштву „Душан Силни“ и активност у њему, одрастање ћерке Јелисавете - Јеле и њена дубока везаност за комунистички покрет, коцкање са кругом добростојећих људи.

У другом делу, који је везан за боравак у логору на Црвеном крсту, јасно се види да је др Пијаде свој мучни боравак на месту лекара логора и преводиоца доживео као место за личне катарзе. Помирен са тим да ће га Немци стрељати, др Пијаде се у свакој прилици труди да помогне логорашима на различите начине.

У писању ове публикације од велике помоћи била су сачувана писма Јелисавете Јеле Пијаде - Џајс и изјаве преживелих заточеника логора које је годинама сакупљао сарадник Народног музеја у Нишу Бранко Ножица. Захваљујући овом неуморном раднику, Народни музеј у Нишу има богату документацију која говори о логору на Црвеном крсту од оснивања 1941. и првих затвореника, до 1944. и повлачења Немаца.

Стога, публикацију *др Велизар Пијаде - херој логора на Црвеном крсту* посвећујемо успомени на Бранка Ножицу

У Нишу,
септембра 2011. године

Небојша Озимић

Др Велизар Пијаде рођен је 1894. године у Београду, у имућној породици трговца Самуела Пијаде, као један од шест синова. Студије медицине је завршио у Бечу и по окончању Првог светског рата кренуо у Лесковац. Према неким изворима Велизар Пијаде је у Лесковац дошао 1919, док његова кћи наводи 1923. годину као датум доласка породице Пијаде.¹ Тврдњу Јелисавете – Јеле Пијаде о каснијем доласку на свој начин подржава и чињеница да је она рођена 1920. у Богатићу.² Из штурих, и врло често преписивањем погрешно интерпретираних података, може се закључити да је др Велизар Пијаде оженио Маргариту, Францускињу о којој не знамо ништа ближе, непосредно по завршетку Првог светског рата и да му је прва служба била у Богатићу. Велика је вероватноћа да је у Лесковац дошао 1923, на позив Жака Конфина, лекара. Стицајем околности, управо ова двојица Јевреја, лекара, основали су прву рендгенолошку службу у Лесковцу а др Пијаде је био један од оних ретких лекара који је у својој ординацији, у улици краља Александра прекопута хотела “Дубочица”, имао и рентген апарат.³

У Лесковцу је др Пијаде доживео свој професионални, друштвени и сваки други успон. Укључује се у поновно оснивање Соколског друштва “Душан Силни”⁴ као и савезне ловачке дружине “Свети краљ Милутин”⁵. Поред свих ових активности, кућа др Пијаде је дуго међу Лесковчанима словила за

1 Писмо Јеле Пијаде - Zeiss од 3.септембра 1978. (Народни музеј Ниш, неклассификована грађа). У даљем тексту *Писмо Јеле Пијаде*

2 J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, JIZ, 2, Beograd, 1973, 73-258, 202

3 T.Jovanović, Z.Stanković, M.Pavlović, *Nastanak i razvoj rendgenske dijagnostike u Leskovcu i okolini, Apollinem medicum et aesculapium*, vol. 1, br. 1, Leskovac, 2002, str. 7-12

4 J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, JIZ, 2, Beograd, 1973, 73-258, 202

5 Рад друштва је обновљен 1927. године “Лесковачки гласник” бр. 36, 3.

неформални Дом културе у коме су се могли чути и видети врсни музичари, глумци и грађанска елита Лесковца оног времена.

О тим данима Јела Пијаде се сећа:

*Наш дом је увек био нека врста "дома културе" јер су се редовито скупљали сваке недеље по подне различити интелектуалци, Далматинци, Хрвати, Срби – сви они који су потребом своје службе били приморани да живе у Лесковцу. Лекари, адвокати, професори гимназије итд. Много музике - Бетовен, Моцарт и др. Виолинисте и певачи из Загреба долазили су, мајка их је тражила на концертима које је Пијаде организовао. Живот врло буржујски али не и обестан.*⁶

Сведочење Јеле Пијаде јасно осветљава поједине очеве навике и карактерне црте. Имајући у виду да је током тридесетих његов рођени брат Моша Пијаде био један од водећих идеолога комунизма она наводи, када пише о политичкој опредељености свога оца, његов став према овом покрету:

*(...) Лечио је махом сиротињу, исто није узимао хонораре и још је додавао новац за куповину лекова. Био је веома цењен као лекар. Наравно имао је и богату клијентелу као породицу Теокаревић, Јовановић (индустријалци) итд. (...) Велики патриота, капетан, војни лекар у резерви. Није био комуниста али је имао много симпатије за њих и много њих су долазили у наш дом. Како су моји другови били сви комунисти, често је причао са њима и одлично су се slagали. Свог брата Мошу је увек и редовито обилазио, било у Сремској Митровици, било у Лепоглави и редовито, сваког месеца, писао и слао пакете, књиге, боје за сликање и сав материјал за писање књига и превод "Капитала". Много је волео свог брата. Било их је шесторо, сви ожењени с децом и често смо одлазили код њих у Београд*⁷

септембар 1927

6 Писмо Јеле Пијаде

7 Писмо Јеле Пијаде

Тврдњу Јеле Пијаде да је њен отац гајио симпатије према комунистичком покрету поткрепљује чињеница да је, већ од доласка у Лесковац, др Пијаде издавао лекарска уверења пребијеним радницима у штрајковима који су тих година потресали државу. О једном од таквих случајева, који се догодио 1. маја 1923. када је пребијен радник Јован Петровић који је, играјући коло, узвикнуо: "Живела Совјетска Русија!" писала је радничка штампа.⁸

Као човек, др Пијаде је имао и својих слабости о којима пише његова кћи:

Волео је да се карта. Вукао је ту ману још из Беча где је као имућан студент огромно трошио новац. На картама је увек губио јер је играо поштено са бандитима! Волео је жене, волео је и друштво и био је огромни весељак. Сви су увек тражили на балу да играју бечки валцер с њим; једном је добио и прву награду као најбољи играч "лесковачке четворке".⁹

И заиста, постојао је круг угледних грађана Лесковца који су знали да се коцкају, најпре у Врањској Бањи, а потом у хотелу "Костић", на последњем спрату. Чести у овој коцкарској скупини били су Пера и Ђока Ђорђевић - Кукар, индустријалци, Влада Теокаревић, индустријалац, Циле Миленковић, банкар, Аца Ђуринчић, банкар и многи други.¹⁰ Нешто касније, као лекар логора на Црвеном крсту и неко ко је присуствовао бројним саслушањима логораша као преводилац, након саслушања књижара Пафа из Ниша, поверио се Зорици Мишковић, која му је помагала у амбуланти:

Како сам глупо шердао свој живот. Коцкао се са Теокаревићем ништа нисам радио. Када бих био напољу сада, ја бих им мирно забо нож у леђа.

⁸ Радник бр.44, 17.5.1923; Организовани радник бр.38. 17.5.1923. Лист Радник пренео је целокупни текст уверења о повредама др Велизара Пијаде.

⁹ Писмо Јеле Пијаде

¹⁰ С. Димитријевић, Историја Лесковца, 299

Није се осврнуо на речи утехе:

*Не, нема никаквог правдања. Оно је била само трка за зарадом, да подмирим потребе своје жене, својих пријатељица и своје коцкарске дугове. Ово овде је једини рад у мом животу.*¹¹

Па ипак, могло би се рећи да је највећа страст др Пијаде било Соколско друштво у коме је био пуних осамнаест година – читао свој боравак у Лесковцу. Активно је учествовао у његовом раду, заузимајући одговорна места у руководству друштва. Тако се са Жаком Конфином дуго смењивао на месту лекара Друштва, бивао је заменик Старешине па и сам Старешина Соколског друштва „Душан Силни“.¹²

Иако је био члан ловачке дружине „Свети краљ Милутин“ стиче се утисак да је др Пијаде међу чланством био, највероватније, на наговор неког од пријатеља с обзиром да се он сам уопште није бавио ловом. О тој његовој активности, за разлику од соколске, нема никакве потврде осим фотографије са славе овог друштва, начињене у периоду од 1935. до 1939. године.¹³

Живот породице Пијаде се одвијао мирно и без икаквих трзавица, баш као што је то био случај и у већини добростојећих породица Југославије, све до октобра 1940. године, када је Влада Краљевине Југославије донела Уредбу о упису лица јеврејског порекла у средње, више и високе школе (тзв. „Numerus clauses“) ; овим актом је ограничен број јеврејске деце која се могу уписати у ове школе, школске 1940./41. на ону сразмеру у којој се налази број држављана јеврејског порекла према броју осталих

11 Писмо Зорице Мишковић, Народни музеј Ниш (некласирана грађа), у даљем тексту Писмо Зорице Мишковић. Зорица Мишковић је упутила писмо рођеном брату др Велизара, Моши Пијаде, који је овај документ послао Јелисавети Јели Пијаде у Париз. Након пар година, пошто је успоставила везу са Бранком Ножицом, сарадником Народног музеја у Нишу, послала му је поред фотографија, од којих се већи део објављује у овој публикацији и писмо Зорице Мишковић.

12 *Лесковачки гласник*, 3. 2. 1934. и 4. 2. 1938.

13 Народни музеј Ниш, логорашки картон Јелисавете Јеле Пијаде

грађана. Потписници овог акта, од 5. октобра 1940. године заведеног под редним бројем М. с. бр. 1323, су министри Владе Краљевине Југославије на челу са Драгишом Цветковићем, Влатком Мачеком, др Антоном Корошцем и другим министрима.

Период од октобра 1940. до априла 1941. представљао је до тада најтрауматичнији период за Јевреје, житеље Југославије. Др Велизар Пијаде је и у овом периоду обављао дужност среског лекара, уз помоћника Андрију Сенеша, истовремено носећи титулу вишег здравственог саветника. Са тог места, др Пијаде је новембра 1941. одведен у логор на Црвеном крсту.

Јеврејска заједница у Лесковцу је пред почетак Другог светског рата била прилично бројна, организована прилично архаична уз доминантни верски аспект у свакодневном животу¹⁴. Или, како се бележи: *Живот је текао тумачењем од хахама и свештеника. Старији људи су читали Мегилу и Пурим. Понекад су доминирали свештенички обреди са обавезним приликама.*¹⁵

У таквој ситуацији долази до окупације Краљевине Југославије и Лесковца у њој. Већ августа 1941, похапшени су одрасли мушкарци, потом мушка деца од 6 до 16 година а после њих – жене. У затвору, Јевреји су били изоловани од осталих затвореника и одатле су одвођени право у логор на Црвеном крсту у Нишу.¹⁶

Стрељање последњих Јевреја у Лесковцу извршено је 11. децембра 1941. године. Том приликом су, међу 310 људи, стрељани Жаки Берах, син лекара Аврама Ахилела и малобројни преостали Јевреји.¹⁷

14 Ј. Миљковић, *Популација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другог Светског рата*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 142-148, 142 (у даљем тексту Ј. Миљковић, *Популација Јевреја*)

15 *исто*

16 *исто*, 145

17 *исто*

Септембра 1941. године Фелдкомандантура 809 формирала је концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу (Das Anhalter lager - Nish) као прихватно место за заробљене устанике и Јевреје. За логор је узета неискоришћена зграда магацина војне опреме који је био у саставу коњичког пука "Обилић" бивше југословенске војске. Касарна се налазила недалеко од железничке станице Црвени крст па је и сам логор незванично назван логор на Црвеном крсту.¹⁸ Овај логор и стратиште на Бубњу, који је организовао шеф Гестапоа у Нишу СС капетан Хамер био је непосредно потчињен заповеднику СИПО и СД, пуковнику Шеферу.¹⁹

Из Лесковца је средином новембра 1941. доведено 17 јеврејских породица са око 90 чланова. У овој групи је био др Велизар Пијаде а децембра је доведена и његова кћи из мешовитог брака Јелена.²⁰ У овој групи било је болесних и изнемоглих жена и деце који су касније транспортовани за Сајмиште, заједно са накнадно доведеним преосталим женама и децом из Ниша.

Долазак др Пијаде у логор сликовито описује Зорица Мишковић:

Вашег брата сам упознала када је први транспорт Јевреја из унутрашњости стигао у нишки логор. Био је забринут, преплашен и некако далеко од свих нас који смо се већ били претопили у робијаше. Убрзо као једини лекар, а уз то је добро знао немачки, постао је

18 М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју-Народна књига, Београд, 1983, 65

(у даљем тексту М.Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту*)

19 З. Милентијевић, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1978, 9 (у даљем тексту З. Милентијевић, *Јевреји*)

20 М.Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту*, 92

лекар логора. Оговарали смо га и нисмо га волели.²¹

Др Велизар Пијаде био је лекар логора у периоду од јануара 1942. до јануара 1943, што представља најгоре доба логора – пробој логора 12. 2. 1942. и одмазде Немаца стрељањима на Бубњу, као и бег групице комуниста од 2. 12. 1942. после чега су уведене тешке казнене мере. Све ово је битно утицало на др Пијаде. Лечење рањених и пребијених битно је утицало на овог племенитог човека који је, свестан чињенице да неће преживети логор, покушавао да људима у логору живот учини подношљивијим.

Поред тога што је имао функцију логорског лекара, др Пијаде је као одличан познавалац немачког језика био тумач у логору тако да је често на саслушањима мењао исказе логораша уколико је сматрао да би они могли да имају одређене последице по саслушаника.

Логораша су дуго и стрпљиво планирали бекство из логора. Међутим, убиство једног немачког војника од стране партизана Озренског одреда убрзало је ток ствари. Већ 9. фебруара 1942. прочитана су имена 81 затвореника, углавном из собе број 12, за стрељање.²² Др Пијаде је дојавио логорашима да Немци на брду Бубањ копају раке тако да није преостало много времена. Дванаестог фебруара 1942. преко жица логора спас у слободи нашло је 105 логораша, док их је 42 остало у дворишту и на жицама.²³ Било је то прво бекство из неког логора које су држале јединице Трећег рајха.

После бекства уследила су нова мучења преосталих у логору. Др Пијаде је у великој мери покушавао да олакша муке измученим и претученим логорашима који су после саслушања често једва давали знаке живота, док су поједини, током саслушавања, убијани. Тада су Немци тражили од др

21 Писмо Зорице Мишковић

22 З. З. Милентијевић, *Логор Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1980, 19 (у даљем тексту З. Милентијевић, *Логор Црвени крст*)

23 *исто*, 14 - 16

Пијаде да у умрлици напише да се ради о самоубиству.²⁴ У том контексту треба схватити ситуацију коју описује Зорица Мишковић у свом писму Моши Пијаде:

*...Дао ми је две своје фотографије. На једној је написао: Кад не будем више међу живима. Почела сам га убеђивати да ће рат скоро да се заврши и да ће онда све бити заборављено. Мирно, без трунке жаљења и ни сенке очајања рекао је: Мене ће убити. Сувише знам шта се овде радило. Па и када би морали ноћу изненада да побегну, не би заборавили пре одласка само једно а то је да мене убију. То измирење са смрћу учинило је да је мирно стављао своју већ ионако изгубљену главу и покушавао да својим лешом заштити неки други или бар олакша тешки живот.*²⁵

Тешко да је иједан догађај за време једногодишњег боравка др Пијаде у логору био, за њега лично, већи ударац од краткотрајног лечења Алисе Пијаде, ћерке рођеног брата Давида, која је ухваћена као болничарка са још неколико партизана Бабичког одреда у пролеће 1942. године.²⁶ Да не би открио њено јеврејско порекло, др Пијаде је морао да гледа свакодневна мучења своје братанице од стране Бугара и Немаца. Недуго после хватања, Алиса Д. Пијаде је стрељана са још неколико десетина логораша на Бубњу.²⁷

После неуспелог бекства Милке Протић, Наде Томић и још двојице комуниста 2. 12. 1942. године дошло је до новог таласа одмазде у логору тако да су стрељања на Бубњу поново интензивирани. У овом периоду, непрестано лечећи тешко пребијене логораше, др Пијаде је потпуно мирно ишчекивао дан када ће бити прозван за стрељање. На јутарњој смотри почетком фебруара 1943. прочитано је и његово име. Речено му је да иде у Специјалну полицију и да узме своје ствари. Др Пијаде је ушао у женску собу, рекао

²⁴ Писмо Зорице Мишковић

²⁵ исто

²⁶ М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту*, 182

²⁷ исто

да га сигурно воде на стрељање и за успомену им оставио свој лекарски коферчић и маказице.²⁸

Са др Велизаром Пијаде стрељани су и Ђурика Грос са четири члана породице (отац Бела, супруга Берта, ћерка Едита-Дедика и син Ђурика), др Вајс, стоматолог, Роберт, нишки фризер²⁹ и Марко Абеншоам. То су, уједно, били и последњи Јевреји који су изведени из логора на Црвеном крсту.³⁰

Сведочанства преживелих логораша о др Пијаде

Мирослава Петровић

Један пут Душица Мучалица и мала Ана партизанка симуирале су да их боле зуби и доктор Пијаде је учинио код Немаца да у пратњи Немца оду код зубара, прегледају и поправе зубе. (стр. 38)

(Девојке логораши обележавају шест месеци свог боравка у логору и почињу да певају револуционарне песме) ...певале смо све партизанске песме и на крају је дошла кулминација весела, ухватиле смо се скојевке и партизанке и заиграле “ Вањку “. Но ово крајње весеље нам је покварио др Пијаде. Улетео је и како сам била коловођа, ухватио ме за руку, рекао да престанем и да нас зове доле командант логора. Било

28 НМН, изјава Злате Љубиновић

29 Ради се о Роберту Нахуму (рођ.1902). Прим. Н.О.

30 Овде наилазимо на неслагласност у датовањима стрељања последњих Јевреја из логора. Иако Миловановић за др Пијаде наводи да је стрељан 20. фебруара 1943. када и Роберт Нахум и Ђурика Грос (Миловановић, 226), податак који наводи и З.Милентијевић (Милентијевић,16). Др Ј. Златић наводи податак да су Ђурика Грос и др Пијаде стрељани “крајем 1943” (Златић, 36) и да је Ђурика Грос последњи Јеврејин који је стрељан на Бубњу (Златић, 37) највероватније преузет из зборника *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, 41. Као најчешће наведени податак, узимамо да је након стрељања ове групе фебруара 1943. уследило још једно, октобра исте године, и да након њега више није било стрељања Јевреја на Бубњу.

ми је жао што нам поквари весеље, а и тај Немац, шта је он ...? И не осврћући се на речи докторове продужих са "Вањком". Др Пијаде је био бесан и рече ми: Ћути, палацијо! (свиња која једе а никада се не угоји – како нам је после објаснио ту реч др Пијаде), зграби ме понова за руку, откиде коло, партизанке и таоце избаци у њихову собу а нас скојевке закључа у нашу. Одмах затим је дошао Ђурика (човек који је водио рачуна о женском делу) и објаснио нам овакав поступак др Пијаде. Убрзо дође и др Пијаде те су нам рекли да је једна самица увек отворена и да неки Поповић, чиновник кога смо ми називале „зоља“, иначе затвореник, показује и дотура сваки покрет логораша, било у самицама или логору Немцима и да је због тога др Пијаде реаговао јер је приметио да је овај чуо неку песму да се спушта низ степенице са тавана. Доктора Пијаде, иако смо га мрзеле када нам је растурио коло, опет смо волеле што је мислио на нас као сваки родитељ што би реаговао ако је у питању каква опасност (стр. 41)

Паун Живановић

У соби број 12 било је 147 затвореника. Имао сам 16 година када су ме, са шесторицом партизана ухватили четници у Тимочкој крајини и предали Немцима, који су нас потом затворили у логор. Тукли су нас непрестано, посебно мене, јер им није било јасно како ја тако мали — био сам ниског раста - да одем у партизане. Толико сам био претучен да ми није било помоћи. Иначе, за партизане је био заведен "посебан третман". Међу логорашима у соби 12 били су познати комунисти, студенти Бранко Бјегојевић и Сретен Вучковић. Када су видели да не постоје шансе да преживим, одлучили су да ме одведу тајно код Велизара Пијаде. (Доктор је прихватио, по цену свог живота, да спасе младог партизана. Имао је само 10 минута времена. Набавили су му бријач, извршио је операцију, очистио загнојено ткиво на глави и младић је био спасен. После неколико дана уследило

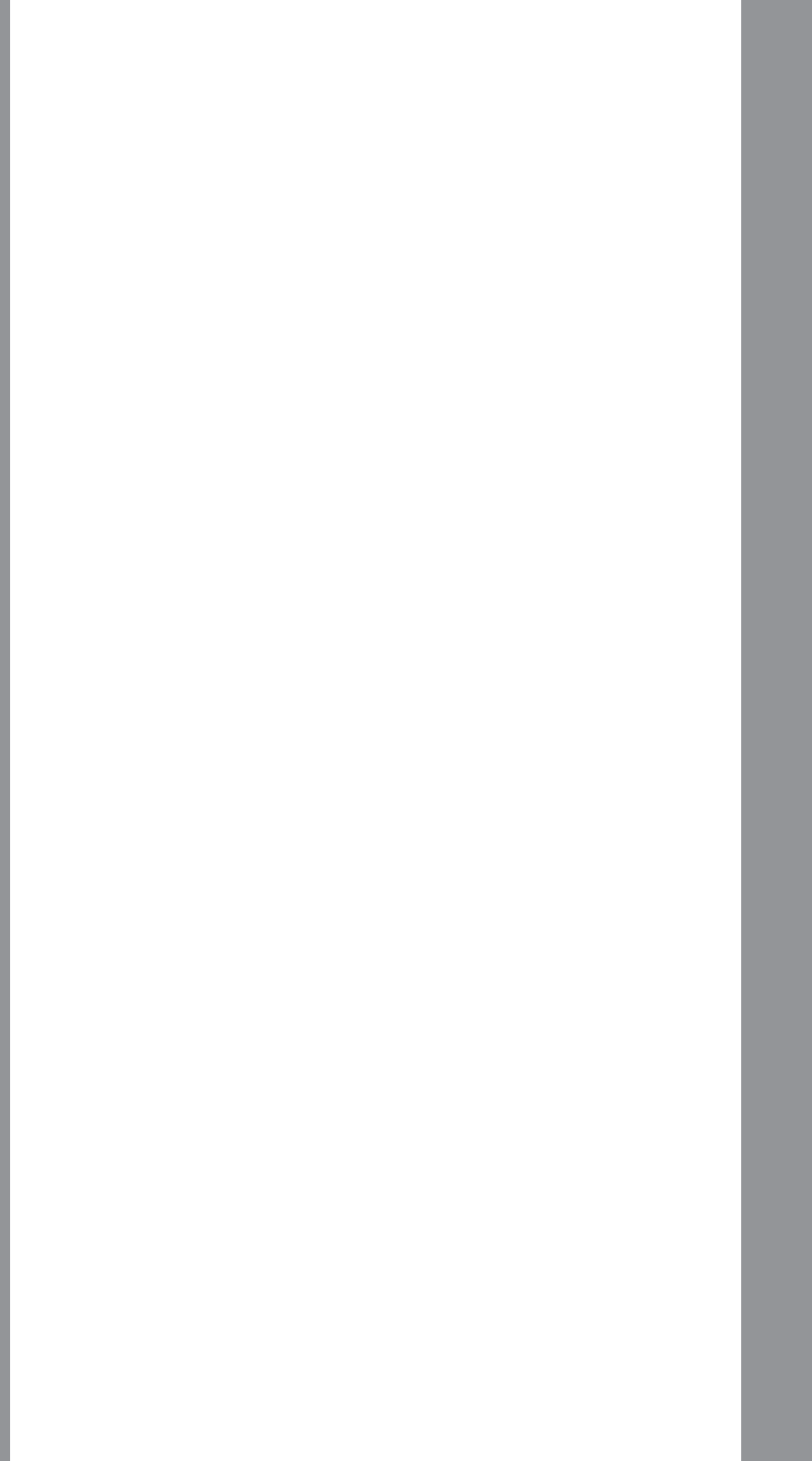
је бекство иогораша. Успео је да побегне и пацијент доктора Велизара Пијаде)

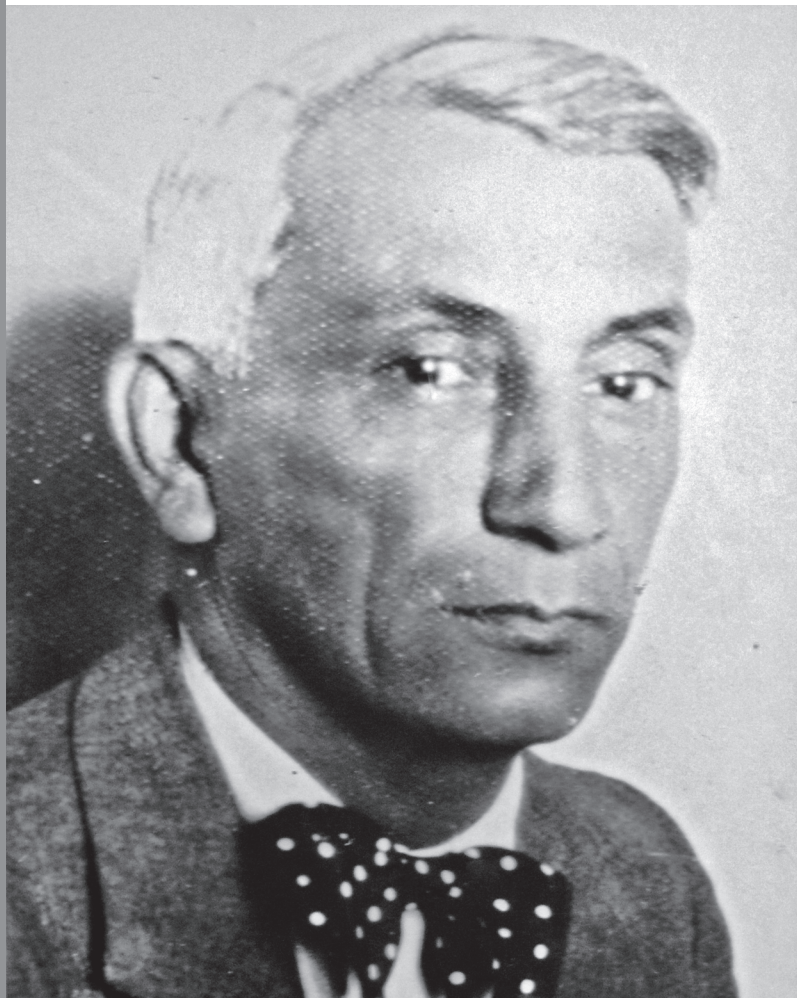
Зорица Мишковић

Др Пијаде је израдио (код Немаца) да се затвореницима допусти одлажење у град у болницу уз пратњу једног стражара. То је значило доношење књига, вести, новина, виђење с породицом, изношења писма - све што у тим тренуцима значи много. Исто тако омогућено је и бекство неколицине затвореника. За једно бекство сам сигурна да је он знао ако не и омогућио. Требали смо да идемо у болницу. Утрчала сам у последњем моменту у амбуланту и рекла му да ћу и ја да идем. "Не, ти не можеш да идеш" рекао је. Наслућујући, ја сам истрчала напоље и придружила сам се групи која је већ полазила. Доктор ме више није могао задржати. Тог дана је Миле партизан (он је био први ухваћени партизан у логору) побегао. Онда ми је било јасно зашто ме доктор задржавао...

Био је мучен више неголи и један затвореник. Честа извршења смртне пресуде приликом самог саслушања, сви ти изнакажени лешеве пролазили су кроз његове руке. Превијање после саслушања. Он је свима пружао помоћ и утешну, охрабрујућу реч.

У безброј ситуација, на први поглед можда ситница али за нас тамо од великог значаја, чинио је он услуге свакодневно. Доктор је успео да наговори Немце да нам он у амбуланти одржава часове немачког језика. Два-три пута био је присутан стражар а после смо остали сами. Са књигом на коленима имали смо састанке на којима смо дознавали вести и догађаје извана и у самом логору. Ти мали састанци били су за нас врло драгоцени, ако томе додате да смо нешто и појели што је доктор украо или набавио или да смо прочитали неко прошверцовано писмо.

Др Велизар Пијаде непосредно пред рат

Возало је' ра се шифа. Вуало је' му моту још ко вела пре је' асо
 смукан шифаког отредног брочног новаг. Не карикова је' збег гудео
 јед је шифа цопитено, са вапиритма!! Возало је' дисе, волео је'
 зфутто и јед је отредно вилеток. Сва су збег цртали на била ра
 шифа једни вилеток с мити; један је' и једно шифа шифа асо шифа
 једни шифа, писавалке збег боре".

Факсимил писма Јелисавете Јеле Пијаде

*Са ћерком Јелисаветом 1933.
у Љубљани на Свесоколском слету*

Са скупштине Соколског друштва

У недељу 28 јан. т. г. пре подне од Соколског друштва одржало је своју редовну годишњу скупштину у друштвеној Соколани под председништвом г. Миод. Живковића, суд је и старешине друштва.

При отварању скупштине прочита је посланица Управе Савеза сокола Краљевине Југославије, а за тим је представљен жупски делегат из Ниппа Тих. Коосић, чинов Нар. банке. После у друштвени функционери поднели испричан извештај о раду друштва у току 1933 год. Сви извештаји су примљени једногласно и са одобравањем.

Из ових извештаја види се, да је у току прошле године друштво обратило нарочиту пажњу техничкој страни и уложило пуно рада на соколском васпитању омладине, што се јесу и успело. Кроз вежбаоницу прошло је преко 200 чланова и чланица. Технички рад је данас на завадној висињи.

И у материјалном погледу друштво је успело. Све делове svelo је на половици, а и у каси има неколико стотина динара готовине, и поред тога што је ове године имало велике издатке, као на пр. Начелнику плата месечно 250 дина, Начелници 250, капелнику 300, чувару 300 па онда, осветлење, огрева, справе и др.

Поред телесног вежбања на редовним часовима у друштву се радило на просветном, социјалном и здравственом пољу. У току године одржано је више разних педагошких говора неколико предавања, као и три излета. У социјалном погледу радило се је на указивању помоћи и запослењу сиромашних и незапослених чланова.

Друштво је вршило рад и на ши-

рењу и организовању соколства а соколских чета на селу. У тку 1933 год. основано је пет сеоских соколских чета и то: у Мрштану, Мапојловцу, Шарлинцу, Загужану и Вел. Копашници. Чете су показале задовољавајући успех, а нарочито чета Мрштане чији је вођа стари и агилни соколски радник г. Влада Аргировић, учитељ.

Пре избора целе Управе, скупштина је једногласно и с аплаузом изабрала за старешину г. Миод. Живковића, судију. Потом је кандидатски одбор предложио у нову Управу ова лица: за старешину Миод. Живковића, судију, за зам. старешине Др. Вел. Бијала, лекара, за тајника Милорада Т. Митића, студ. права, за благајника Стеву С. Николића, трг., за пред. просв. одбора Влад. Миглејског, професора, за прет. надзорног одбора Др. Жак Конфила, лекара, за прет. здравственог одбора Др. Јову Кашиковаћа, лекара, за Начелника Бориса Непокупноја, наст. гим., за Начелнику Штефицу Тројан, као и потребан број чланова управног, надзорног и здравственог одбора и суд части, у које су поред осталих ушли од стари и агилни соколски радници: г. г. Жика Обреновић, Влад. Росић, Душан Стољковић, Брат. Белошевић Др. Деклева и др.

После мале дискусије предложена управа примљена је једногласно и скупштина је завршила рад, изјавивши захвалност г. г. Влад. Росићу, Душану Стољковићу, Суду општ. града Лесковца, Др. Илићу, лекару, Тих. и Урошу бр. Илићи, фирми Трајко Борђевић-Кукар, Дим. Хада-Пешћу и фирми Врањкић и Ко. на укидању уздузи и учлавањој материјалној помоћи.

Избор новог старешинства Соколског друштва „Душан Силни” – др Велизар Пујаде је изабран за заменика Старешине (Лесковачки гласник, 3.2. 1934.)

Програм рада

Старешинства соколског друштва Лесковац за 1938 годину

Братска управа Соколске Жупе Ниш потврдила је управу овог друштва која је предложена годишњој скупштини од 30-1-1938 год. онако како је тај предлог својевремено већ објављен у Лесковачком гласнику а са следећим изменама: а) на место просветара Фоновић Тодора проф. гимназије наименован је за просветора брат Инж. Јакшић Душан су-плент Техн. ср. школе пошто је првоименовани поднео оставку. б) на место економа Сташковића Владе наименован је за друштвеног економа Живадиновић Бора; в) на место благајника Перића Душана наименован је за благајника Петровић Душан овдашњи учитељ; г) на место друштвеног лекара Дра Пијаде Велизора наименован је за друштвеног лекара Др Деклева Душан све из разлога наведеног под а).

Према напругу програма рада за ову год. који је на првој пленарној седници од 24.П. т. г. усвојен целокупан рад у овом друштву расподељен је на 9 радних отсека и то:

1) Административни отсек чији је задатак да отпразља целокупну администрацију друштва, да води статистику и да установи картотеку пошто је друштво нема;

2) Начелништво са предњачким збором као технички отсек чији је задатак телесно васпитавање целокупног вежбајућег чланства;

3) Просветни одбор, чији је задатак просветно и морално васпитање све-укупног чланства у соколству као и пропагандистички рад на ширењу соколске идеологије и соколства ван соколане.

4) Гласбена секција чији је задатак музичко васпитавање нашега чланства и уједно да сарађује при извођењу соколског васпитања и соколских приредба.

5) Здравствени отсек, који има дужност да бди над здрављем чланства нашег братства, да својим стручним упутствима чува здравље а сво-

јим старањем и лечењем да отклања евентуална оболења и несретне случајеве код појединаца.

6) Економат чији је задатак старање о друштвеној имовини и њено одржавање у исправном стању како би се иста што потпуније могла искоришћавати у свако доба за намењене сврхе;

7) Финансијски одбор који има да се стара о материјалним потребама друштва као и о повећању друштвене имовине. Један од главних задатака овог одбора је да тачно и на време прикупља чланарину како за раније тако и за текућу годину.

8) Социјални одбор. Овај одбор има специјалне дужности предвиђене у овом правилнику а главна му је дужност да помаже и у послује незбринуте и сиромашне чланове нашег Друштва. У току ове године нашем социјалном одбору пала је у део једна нарочита дужност, а то је прикупљање потребних материјалних средстава у сврху неопходно потребне доградње Соколског дома у Лесковцу.

9) Одбор за организацију прославе 40-то годишњице рада од оснивања нашег Друштва.

Осим ових 9 радних отсека постоји и извршни — ужи радни одбор чији је задатак да извршује одлуке старешинства и да се стара да рад по отсесима тете нормално и без запрека.

Ради што пунијег и лакшег извођења програма предвиђене су и још две радне секције и то:

а) позоришна секција која је већ образована и прикључена просветном одбору са којим ће сарађивати јер има истоветне циљеве; и

б) певачки збор које се истом има образовати и потчинити управи гласбене секције.

Цео овај рад изводиће се под руководством старешинства; а да би програм што потпуније био остварен старешинство је на основу горње

Избор др Велизара Пијаде за лекара друштва (Лесковачки гласник, 1938.)

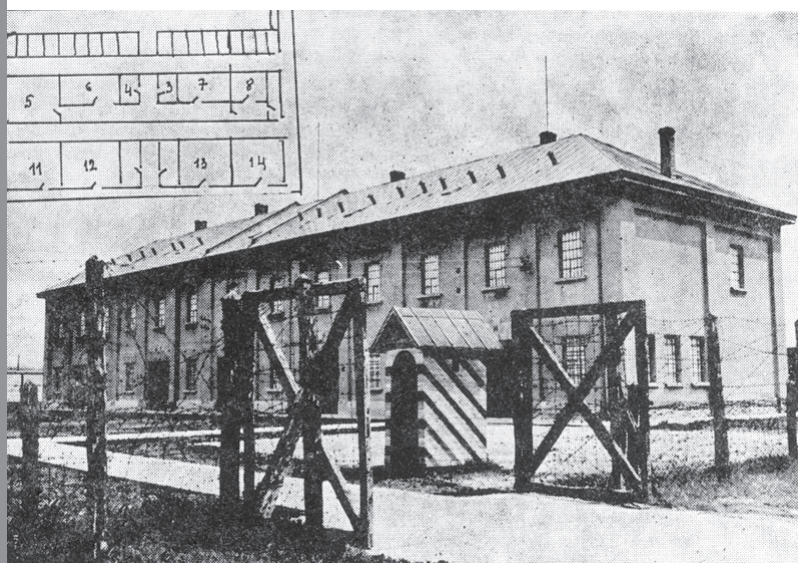
Др Велизар Пијаде на слави Ловачког друштва „Свети краљ Милутин” (горњи ред, други с лева)

Породица Пијаде са Јелисаветиним школским другом, Јеврејином непознатог имена 1938. у Лашком, Словенија

*Последња фотографија породице Пијаде у свом дому
(новембар 1940)*

Зграда логора на Црвеном крсту и скица соба логораша

Лекарски коферчић др Велизара Пијаде

Dr. Velizar Pijade The Hero of the Red Cross Concentration Camp

Dr. Velizar Pijade was born in 1894 in Belgrade to a wealthy merchant family as one of the six sons of Samuel Pijade. He finished his studies of Medicine in Vienna. After the end of the First World War, he went to Leskovac. There are sources that date the year of his arrival as 1919, whereas his daughter claims that 1923 was the year of the family's arrival in Leskovac. Her claim is supported by the fact that she was born in 1920 in Bogatic. Judging from scanty, frequently copied and therefore often misinterpreted data, one can infer that Dr. Velizar Pijade married Marguerite, a Frenchwoman of whom no further information is available, immediately after the end of the First World War and that he took his first post in Bogatic. In all likelihood, he came to Leskovac in 1923, at the invitation of Dr. Jacques Konfino. These two Jewish doctors were the founders of the first radiology office in Leskovac, and Dr. Pijade was one of those rare doctors who had an X - ray machine in his office, located in King Aleksandar's Street, facing the hotel Dubocica.

It was in Leskovac that Dr. Pijade prospered professionally, socially and everyway. He participated in re - establishing the Falconers Society Dusan the Mighty, as well as the federal hunters' organization Saint King Milutin. Alongside with these activities, Dr. Pijade opened the door of his home to many performing musicians and actors, the elite of Leskovac, so that it had the reputation of the unofficial Cultural Center.

Jela Pijade reflects on those days:

Our home was a sort of a cultural center, because every Sunday afternoon we had all sorts of intellectuals over, Dalmatians, Croats, Serbs - all those whose services bound them to living in Leskovac. Doctors, lawyers, high school teachers, etc. A lot of music: Beethoven, Mozart and others. Violinists and singers came from Zagreb, Mother

asked for them to perform at the concerts Pijade organized. A life very bourgeois, but not a haughty one.

The testimony of Jela Pijade sheds light on some of her father's habits and traits of character. Writing about her father's political affinities, while bearing in mind that his own brother Mosa Pijade was one of the leading ideologists of the Communist movement, she says the following:

(...) He mostly treated the poor. Not only did he not charge the fees, but he also gave them the money needed to buy medicines. He was highly esteemed as a doctor. Naturally, he also had wealthy patients, such as the families Teokarevic, Jovanovic (industrialists) etc. (...) A great patriot, captain, army reserve doctor. Not a Communist himself, he sympathized with them and many of them came to our home. As all of my friends were Communists, he spoke to them often and they got on exceedingly well. He paid regular visits to his brother Mosa, whether he was in Sremska Mitrovica or in Lepoglava, and regularly, every month, wrote and sent parcels, books, colors for painting and all material for writing books and the translation of Capital. He loved his brother dearly. There were six of them, all married and with children and we often visited them in Belgrade.

Jela Pijade's claim that her father favored the Communist movement is supported by the fact that right after his arrival in Leskovac he started issuing doctor's notes to workers beaten in demonstrations which shook the country during those years. One such event was recounted in workers' press. It occurred on the 1st of May 1923 when Jovan Petrovic, a worker, was beaten while dancing in the kolo, shouting : Long live the Soviet Russia!

As a man, Dr. Pijade had weaknesses. His daughter says:

He loved playing cards. He held on to this fault since

his Vienna days where he, a wealthy student, squandered money. He always lost at cards because he played fair with bandits! He loved women, he was very sociable and joyful. At balls, everyone wanted to dance Viennese Waltz with him; once he won the first prize as the best dancer in The Leskovac Four.

There indeed was a circle of renowned citizens of Leskovac who would gamble first in Vranjska Banja, and then on the top floor of the hotel Kostic. Pera and Djoka Djordjevic – Kukar, industrialists, Vlada Teokarevic, an industrialist, Cile Milenkovic, a banker, Aca Djurincic, a banker, and many others, frequented the gamblers' gatherings. Some time later, as the doctor of the Red Cross concentration camp, present at numerous hearings of the inmates, where he acted as an interpreter, after the hearing of Paf, a bookstore owner from Nis, he confided in Zorica Miskovic, who helped him in the infirmary:

How stupidly I squandered my life. Gambled with Teokarevic, I did nothing. If I were out, I would calmly stab them in the back.

He would not be consoled:

No, there is no excuse. That was just a race for profit, providing for my wife's needs, my lady friends' needs and my gambling debts. This, here, is the only work in my life.

However, one could say that the greatest passion of Dr. Pijade was the Falconers Society in which he stayed entire eighteen years – the whole time of his living in Leskovac. He actively participated in its work, taking responsible leading positions in the organization. Thus, taking turns with Jacques Konfino as the Society physician, he was the deputy elder and himself the head of the Falconers Society Dusan the Mighty.

It seems likely that Dr. Pijade was cajoled by some of his friends to become a member of the hunters society

Saint King Milutin, since he did not partake in hunting at all. Unlike his engagement in the Falconers Society, there is hardly any evidence that could document his membership in this society. There is a photograph taken on the Slava³¹ of the society somewhere in the period between 1935 and 1939.

The life of the Pijada family was peaceful and steady, as was the case with the majority of affluent families in Yugoslavia, until the October of 1940, when the Government of the Kingdom of Yugoslavia issued the Regulation Numerus Clausus, which limited the overall number of Jewish students admitted to elementary schools, high schools and universities *so that their share in the students' population equals their share in the general population*. The signers of this document bearing the date of the 5th of October and filed under the number CoMin no.1323, were the ministers of the Government of the Kingdom of Yugoslavia lead by Dragisa Cvetkovic, Vladko Macek, and Dr. Anton Korosec.

The period from October 1940 to April 1941 was the most traumatic one to the Jewish inhabitants of Yugoslavia. Dr. Velizar Pijade worked as the county doctor with the help of Andrija Senes, at the same time bearing the title of the county senior health advisor. That was the position he occupied in 1941 when he was taken to the camp located at the Red Cross.

At the outbreak of World War II, Jewish community in Leskovac was rather numerous, organized in a fairly archaic fashion, with the religious aspect predominating everyday life. It has been recorded: The life passed, interpreted by the hakhams and rabbis. The elders read the Megillah on Purim. Sometimes religious services with mandatory sermons dominated.

31 **Slava** (Glory - giving) – the Serbian Orthodox religious celebration commemorating a patron Saint of a family, or, more recently, an organization, institution, etc., celebrated on the feast day of the Saint which has been the patron of the family since the family became Christian.

This was the situation when the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, and consequently Leskovac, took place. It was as early as the August of 1941 when the arrests of men started. Boys of age from 6 to 16 followed, and further on – women. In prison, the Jewish people were separated from the other prisoners and sent on straight to the concentration camp at the Red Cross.

The executions of the last Jews in Leskovac took place on the 11th December 1941. On that day Zaki Berah, Dr. Avram Ahilel's son, and 310 more Jewish people were executed.

In September 1941 Feldkommandatur 809 formed the concentration camp situated at the Red Cross in Nis (Das Anhalter Lager – Nish) as a reception site for the imprisoned rebels and Jews. The vacant storage building of military equipment which belonged to the cavalry regiment Obilic was used. The barrack was in the vicinity of the railway station Red Cross, so that the camp itself was unofficially called the Red Cross Concentration Camp. This camp and the scaffold on Bubanj organized by the chief of the Gestapo in Nis SS captain Hammer were directly subordinated to the commander of SiPo and SD, colonel Schäfer.

In mid – September of 1941, 17 Jewish families counting about 90 members were brought from Leskovac. One of these people was Dr. Velizar Pijade, the brother of Mosa Pijade. In December his daughter Jelena was brought, too. Her group was made of sick and exhausted women and children, transported further to Sajmiste, together with the rest of women and children from Nis.

Dr. Pijade's arrival at the camp is vividly recounted by Zorica Miskovic :

I met your brother when the first transport of Jews from the provinces came to Nis camp. He was worried, frightened and somehow remote from all of us who had already assimilated with the inmates. Being the only doctor

who was also fluent in German, he became the doctor of the camp. We talked about him behind his back and did not like him.

Dr. Velizar Pijade was the camp doctor in the period from January 1942 to January 1943, which was the worst period of the camp – that was the time when the break from the camp on February 12th 1942 took place, followed by the reprisal of the Germans with the executions on Bubanj, as well as the escape of a small group of Communists on December 2nd that same year, which resulted in introducing severe penal measures. All this seriously affected Dr. Pijade. The treatment of the wounded and the beaten had a serious impact on this noble man who, aware of the fact that he would not survive, tried to make life bearable for the people in the camp.

In addition to being the camp doctor, and because of his excellent knowledge of German language, Dr. Pijade acted also as an interpreter in the camp. He would often change statements of the inmates when he thought the statements could result in punitive consequences.

The inmates planned the escape carefully and patiently. However, the murder of a German soldier by an Ozren squad partisan speeded up the commencement of the events that followed. On February 9th 1942, the names of 81 prisoners were read, most of them inmates of the room 12, ordered to be shot. Dr. Pijade cautioned the prisoners that the Germans were already digging the holes on the Bubanj Hill, so that there was not much time left. On February 12th 1942, the escape from the Red Cross barbed wire into freedom came true for 105 prisoners. Forty two others remained in the yard and on the wires. It was the first escape from a concentration camp held by the Third Reich.

After the escape, new tortures of the remaining prisoners were introduced. Dr. Pijade did his best to appease the pain of the tortured and beaten inmates,

barely alive from the hearings, whereas others were killed while being interrogated. When that happened, the Germans demanded that Dr. Pijade should write in the death certificate that the cause of death was suicide. It is in this context that the situation described in Zorica Miskovic's letter to Mosa Pijade should be understood :

He gave me two of his photographs. He wrote the following words on one of them: When I am no longer among the living. I started assuring him that the war would soon be over and that all would be forgotten. Calmly, without a slightest shred of self - pity and without a trace of despair, he said : They will kill me. I know too much about the things that happened here. Even if they had to flee suddenly at night, they would not forget one thing before they leave, and that one thing would be to kill me. His coming to terms with death made him peacefully lay down his already lost head and try to use his corpse as a protection of another, or just ease someone's life.

There could hardly have been a single event during Dr. Pijade's one - year imprisonment that caused him a more painful blow, then a brief treatment of Alisa Pijade, the daughter of his brother David, who was captured as a nurse with several other partisans of the Babicko squad in the spring of 1942. He had to watch his niece being tortured every day by the Bulgarians and Germans lest he should reveal her Jewish descent. Soon after the imprisonment, Alisa D. Pijade was shot with tens of other camp prisoners on the Bubanj Hill.

After the failed escape attempt of Milka Protic, Nada Tomic and two more Communists on December 2nd 1942, a new wave of terror in the camp Dr. Pijade calmly awaited the day when he would be called for the execution. At the roll call at the beginning of February 1943, his name was read out. He was told to go the Special Police and take his things. Dr. Pijade entered the women's room, said that he was certain he would be executed and left them his doctor's case and scissors as mementoes.

Djurika Gros with four other members of his family (father Bela, wife Berta, daughter Edita – Dedika and son Djurika), Dr. Vajs, a dentist, Robert, a hairdresser from Nis, and Marko Abensoam – all of them were executed together with Dr. Velizar Pijade. Those were the last Jews taken from the Red Cross Concentration Camp.

Извори

ИАН – Историјски архив Ниша

- фонд Саве Костића;

- фонд Козара

НмН – Народни музеј Ниш, казивања затвореника
логора, књ. XII, XIII, XXI, XXII (необјављена грађа)

Литература

1. Димитријевић С., *Историја Лесковца и околине 1918 - 1941*, Лесковац, 1983.

2. Златић др Јован, *Страдалништво српског народа у нишком ратном округу*, књ. I-IV, књ. I, Просвета, Ниш, 1994.

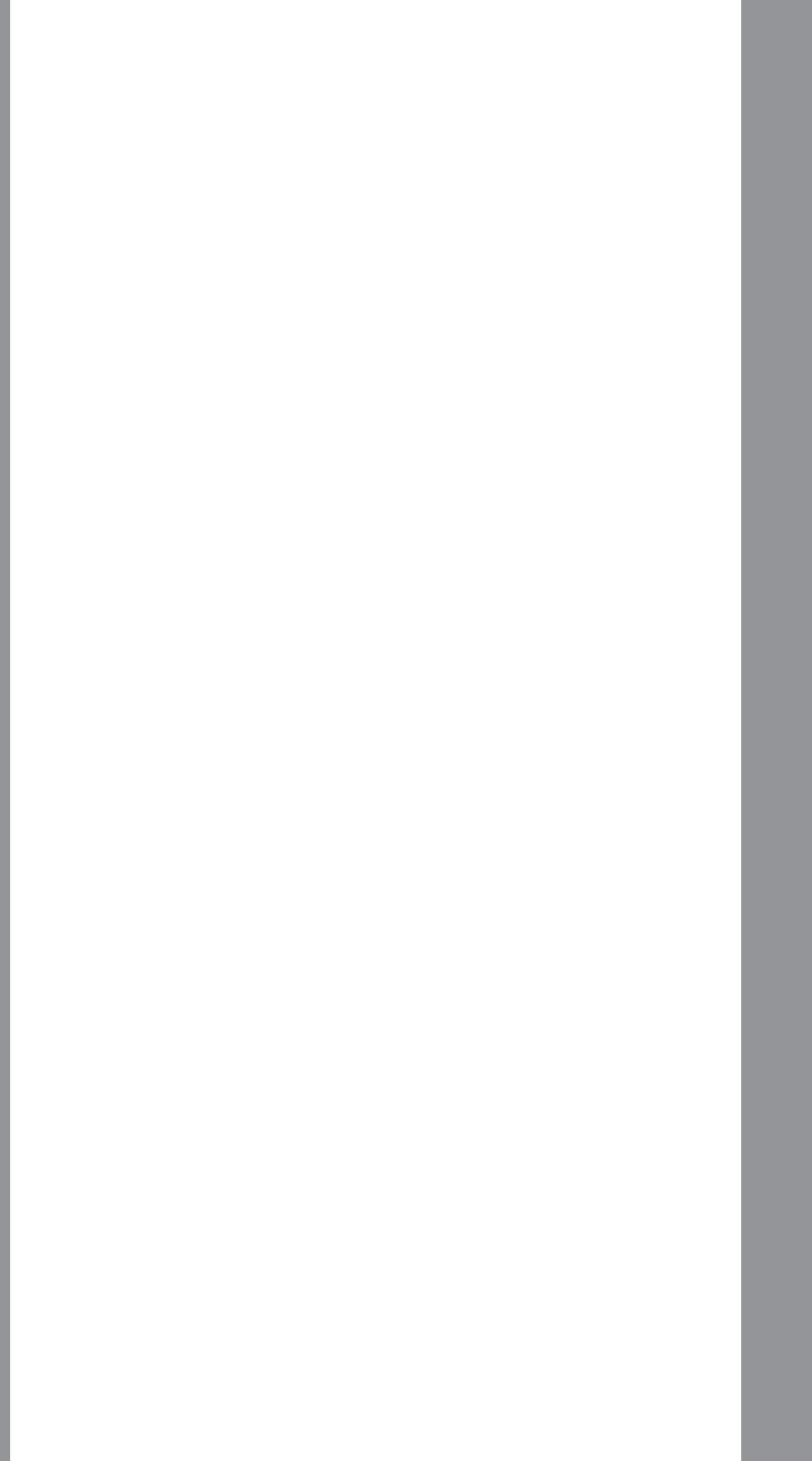
3. Милентијевић З, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1978.

4. Милентијевић З, *Логор Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1980.

5. Миљковић Ј, *Популација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другог светског рата*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 142-148

6. Миловановић М. М, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју/ „Народна књига”, Београд, 1983.

7. Romano J, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Jevrejski istorijski zbornik, 2, Beograd, 1973, 73-258

Предговор	3
Младост и лесковачки дани др Пијаде	5
Довођење у логор на Црвеном крсту	9
Сведочанства преживелих логораша о др Пијаде	13
Фотографије	17
Dr. Velizar Pijade – the Hero of the Red Cross Concentration Camp	25
Извори и литература	33